

Csend – zaj

1. Cage csendje

„A hangélmény, amit jobban szeretek az összes többinél, a csend élménye. És ez a csend, szinte mindenütt a mai világban, a forgalom. Ha Beethovent hallgatod, mindig ugyanolyan, de ha a forgalmat hallgatod, mindig más.” (John Cage a csendről)

Miért beszél Cage utcazajról mint a csend példájáról? Teljes csönd nem létezik. Aki belép a „süketszobába”, saját testműködésének hangjaival fog szembesülni. Ezt tapasztalta meg Cage is 1951-ben, a Harvard egyetem hangstúdiójában. Azt a következőtetést vont le, hogy a csend nem maguknak a hangoknak a hiánya, hanem a velük, irányításukkal kapcsolatos szándékoké. A következő lépés, a zeneszerzői gesztus annak a felismerése volt, hogy a csend szándékolatlan hangokon keresztül is megnyilvánulhat. E gondolat manifesztációja a darab, amelyet ő maga a legfontosabb művének tartott, a *4' 33"*.¹ Cage eljárások teljes arzenálját fejlesztette ki életművében, amelyeknek célja az alkotó ego önérvényesítésének kikapcsolása; elég most a véletlen műveletekre gondolnunk. Cage csendje végső soron nem a hanghullámok leállítása, hanem, ha metaforikusan lehet ilyet mondani, az „agyhullámok kiiktatása”.

2. Zaj

A magyar nyelv értelmező szótára szerint a zaj: 1. Sokféle, összevegyülő v. egybefolyó hangnak, zöreinek zavaros, gyakran kellemetlen vegyülete. 2. (átvitt értelemben, rosszálló) Feltűnést keltő, hosszas, lármás foglalkozás valamivel; hűhó. 3. (átvitt ér-

1 Kostenaletz, Richard: *Conversing with Cage*, Limelight Editions, New York, 1991, 66.

telemben, választékos) A társas étellel, a nyilvános szerepléssel együttjáró sürgés-forgás; tülekedés. 4. (költői) A háború, a harc, a forradalom zaja: teljes erővel folyó harc.

Az *Oxford English Dictionary* a *noise* szó négy jelentésével szolgál: 1. Unwanted sound – kéretlen hang. 1225-ig visszamenőleg dokumentálható ez az értelmezés. 2. Unmusical sound – zeneietlen hang. Ez a jelentés az aperiodikus hanghullámokat foglalja össze, amelyek híján vannak hangmagasságnak, magyarul a zörejeket. 3. Bármely hangos hang. 4. Zavaró tényező valamely elektronikus jeltovábbító rendszerben.

A jelentések szinte egytől egyig negatív konnotációkat hordoznak, de néhány kivétel fellelhető. Az OED 3. értelmezése („Bármely hangos hang”) lehet pozitív is: „Make a joyful noise unto the Lord, all ye lands.” (Zsolt 100,1) Tükörfordításban: „Csináljatok örömteli zajt az Úrnak, ti országok mind.” Érdekes volna egy multilingvális áttekintés Dávid 100. zsoltáráról, a magyar fordítások ugyanis más fordulatokat használnak: „Vígán énekelj az Úrnak te egész föld!” (Károli Biblia); „Ujjongjatok az Úr előtt az egész földön!” (Revideált Károli Biblia).

A definíciók közül a zaj világban való jelenlétét, az általa betöltött többértelmű szerepet a „kéretlen hang” meghatározás írja le a legpontosabban. A Russolo kiáltványától eredeztethető, terebélyes hangművészeti vonulat nem vonatkozatható el az zöreijhang-jelentéstől, de a kifelé irányuló „kéretlenség” („ők nem kérik”) provokatív gesztusa magában a „L’arte dei rumori”-ban is jelen van: „Le kell törni a tiszta hangok korlátolt birodalmát, és meg kell hódítani a »zaj-hangok« végtelen változatosságát.”² Ez a konkrét vagy stilizált „avantgárd” agresszió a neo-dadától a punkon keresztül a trendy Art of Noise-on át a 2010-es évek budapesti Jazzaj-klubjáig tetten érhető. Visszatérve a „kéretlen hang” jelentéséhez: meghagyva bizonyos objektív határokat, mint például a primer egészségkárosítás, végső soron a hallgatás során a befogadónál dől el, mi zaj és mi nem az.

Az akusztikai kommunikáció során a hang a környezet és az egyén között közvetít és teremt kapcsolatot. A zaj ebben a mechanizmusban negatív és elidegenítő hatásként funkcionál, mert gyengíti, zavarja, sőt megakadályozhatja a kommunikációt. A megállapítás definitív formája így hangzik: zaj az a hang, amely az akusztikai kommunikáció során valamely auditív információt a befogadó számára gyengít, zavar vagy akadályoz. Olyan helyzetekben azonban, amikor nincs szó több csatornán át zajló hang kommunikációról, ez a meghatározás nem működik.

A zajnak minősülő hangok egyik nagy csoportja jól felismerhető, jelenléte nyilvánvaló. Hordozhat jelentést is, mégis negatív asszociációkat kelt, akár a szubjektív nemtetszés, ellenézés alap-

2 Rossolo, Luigi: A zajok művészete, ford. Kovács-Parrag Judit, in *Cirka Művészeti Folyóirat*, 2018. márc. Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar, Pécs. Online: <http://cirkart.hu/2018/03/03a=zajok=muveszete>. (Utolsó megnyitás: 2019. márc. 1.)

ján, akár azért, mert fiziológiai kellemetlenséget, stresszt okoz, vagy éppen gátol egy tevékenységet. Ha az ilyen hangok kellő figyelemmel, tudatos észrevétellel találkoznak, mód van a „kesztyű felvételére”, megfelelő személyes vagy szociális konstelláció esetében az ellenlépésekre. Kevésbé tudatos szinten megszokást és habituálódást eredményezhetnek. Példaként felhozható a budapesti tömegközlekedés hangdizájnya: gyakran elmondható, hogy a szükséges információknál többet, feleslegesen túlzó hangerővel és az utazóközönséget udvariasnak álcázott, mégis gyakran hatalmi/instruáló helyzetből kezelő stílusban működik. A jelek szerint az utasok így vagy úgy, de elfogadják a helyzetet. Aki mondjuk olvasni szeretne az egyébként igen csendes járású 4-es metró, hozzá kell szoknia, hogy egy-két percenként valamit bemondanak, amire nincs szüksége (valószínűleg az utasok kis százalékanak van), és gyorsan le kell kapcsolnia az agyában a hangerőtől beinduló stresszgenerátor vészjelzőt. Ha nem szokik hozzá – akkor az olvasásról szokik le.

A zaj azonban ennél ravaszabb is lehet. Funkcionálhat a hangkép elfedőjeként, olyan tényezőként, amely a környezetből érkező akusztikai információt homályosítja, gátolja. Míg az első esetben külön figyelmet kap mint észrevételezett entitás, ez a második akár észrevétlen maradhat, és romboló hatását mintegy titokban fejt ki.

E tehetetlenségek mögött azt a tényt találjuk, hogy a zaj lényege gyakran nem fejezhető ki lineárisan, mérhető mennyiségként, ám ettől még zavaró és károsító marad. A zajvédelemmel kapcsolatos törvényalkotás problémája éppen a megfelelő töréspont megtalálása, amin túl a hang már kellőképpen elfogadhatatlan ahhoz, hogy tiltott legyen. Ilyen határ a 85 dB. „Az orvostudomány megállapította, hogy a 85 dB-nél hangosabb hangok, folyamatosan hallgatva hosszú időszaka-szokon keresztül, súlyos fenyegetést jelentenek a hallásnak.”³

3. Zajvédelem

A *The Soundscape – Tuning of the World* című kötet kimerítő módon tekinti át a zajjal kapcsolatos tényeket úgy történeti, mint földrajzi és kulturális értelemben. A gyárak létrejötte és térhódítása nem csupán a munkadal ősi zenei műfaját szüntette meg, hanem az ipari forradalommal az 1700-as évek utolsó éveitől kezdve beköszöntött és uralkodóvá vált a rendszerszerű zaj. Schafer kiemeli, hogy több mint 100 évig tartott, mire a jelenség szemben artikulált, intézményi kritika fogalmazódott volna meg. Az 1832-es Sadler Committee Report, amely különösen a gyermekmunka szempontjából átfogó helyzetképet adott az angol parla-

3 Schafer, R. Murray: *The Soundscape – Our Sonic Environment and the Tuning of the World*. Destiny Books, Rochester, Vermont, 1977, E=Book 542.

ment számára a korai kapitalizmus munkakörülményeiről a textiliparban, vaskos terjedelmében meg sem említi a gépek zaját. A kapukat 1890-ben a „boilermakers' disease”, a gőzkazánokat készítő kovácsok közösségének *egésztét* sújtó tetemes halláskárosodás kezdte döngetni.

Emily Thompson könyvében teljes fejezetet szentel⁴ a városi zaj térhódításának és az ellene folyó küzdelemnek, New York Cityt véve példának. Az írás azért méltó különös figyelemre, mert a jelenség létrejöttének korszakával foglalkozik. A modernitás fordulata 1890 és 1930 között ment végbe. A 19. század végén még a „világ leghangosabb városában” is az organikus eredetű hangok, lóvontatású kocsik, zenészek, állatok, árusok, kéregetők domináltak. A harmincas évek elejére mindez az összes panaszolható zaj 7%-ára csökkent, s a gépjárművek, gépek, mechanikus dudák, repülőök, illetőleg a frissen megjelent hangszórók vették át tőlük a „szerepet”.⁵

A zajvédelem első mozzanatai polgári kezdeményezések eredményei voltak. Julia Barnett Rice a Hudson folyón közlekedő hajósok és bárkások folyamatos dudahasználata és hangjelzései ellen emelt szót, és az eredményes lobbizást követően egy kongresszusi képviselő közreműködésével 1907-ben megszületett a határokat szabó Bennet Act,⁶ valamint létrejött a *Society for the Suppression of Unnecessary Noise*. 1908-tól zajellenes intézkedések egész sorát alkalmazták New York Cityben és más amerikai nagyvárosokban. Baltimore-ban például 1914-ben szolgálatba a lépett a hangtörténet első rendőre: egy „Anti-Noise Policeman”. A hatás ellentmondásos: az általános zajellenesség jegyében nagy százalékban vitális, humán hangokat használó tevékenységek szorultak ki, vagy korlátozódtak az utcákon, mint például a rikkancsok, muzsikások, kéregetők. Ez voltaképpen a később jelentősebb problémát okozó járműforgalom térhódításának adta át a terepet, amelyhez a húszas évek második felétől a kültereket is elárasztó hangszórók csatlakoztak.

A technikai fejlődés következményeként növekvő zajterhelés és a zajkorlátozó intézkedések iránti igény kéz a kézben haladt. 1930-ban szabtak ki először pénzbírságot egy zenei bolt tulajdonosára a szomszédság panaszai alapján, mert hangosan használta hangszóróit. A nagy elektronikai cégek (pl. Western Electric) egyaránt forgalmazták szórakoztató elektronikai termékeiket, és fejlesztettek új, objektív mérési adatokat szolgáltató műszereket is, mint az 1926-ban bemutatott audiométer, illetve a General Electric dB-mérője (1932). Ezekre a zajprobléma megfoghatatlansága, szubjektív mivolta miatt volt nagy igény.

4 Thompson, Emily: *The Soundscape of Modernity Architectural Acoustics and the Culture of Listening in America, 1900–1933*, The MIT Press Cambridge, Massachusetts, London, England, 2002, 115.

5 Uo. 117.

6 Uo. 121.

1927-ben egy pszichológus, az iparban dolgozók problémáival foglalkozó Donald Laird kutatásának eredménye látott napvilágot. Irodai környezetben, például gépirónók körében kimutatta, hogy a zajos környezet akár 30%-os veszteségtényezőt jelent a munkateljesítményben. Ez az eredmény a 20. század eleji Amerika legfontosabb hívszavain keresztül támadott: a hatékonyság és a produktivitás szempontjából.

Mindezek eredőjeként 1929-ben került sor a legnagyobb szabású zajvédelmi műveletre. A város fő egészségügyi hivatala, a *Department of Health* indította el a Noise Abatement Commissiont. A kor csúcstechnológiáját képviselő műszerekkel mérték be New York hangjait, a Zajmérő Automobil két éven keresztül járta a várost és gyűjtötte az értékeket dB-ben minden nyilvános zajról. A projekt grandiózus nyilvánosságot kapott, minden érintett szektorból jelentős szaktekintélyek kapcsolódtak hozzá.

Hiába fűződtek azonban nagy remények a fizikai oldalhoz, a mérési eredmények objektív mivoltához. A program lecsengése után, immár a gazdasági világválság közepette, általános volt a vélemény, hogy a nagy hűhó ellenére semmilyen komolyabb változást nem hozott a vizsgálat. A zárójelentés ugyan felsorol jótékony konkrétumokat (például a rendőrsípot felváltó közlekedési lámpákat), de az arány kedvezőtlen.⁷

Emily Thomason konklúziója szerint a városi hangtáj modernitásbeli átalakulása elleni küzdelem mégsem volt hiábavaló. „A nyilvános soundscape kontrollálására irányuló elbukott erőfeszítésekkel egyidejűleg a modern akusztikai tervezők messze sikeresebbnek bizonyultak a magánélet hangtereinek a megváltozott körülményekhez való alakításában.”⁸ A privát jellegű terek – lakás, hotel, kórház, iskola stb. – lényeges fejlődésen mentek át. Mindazonáltal ebben a korszakban gyökerezik a mai zajszociológiai helyzet is. A modern nyugati társadalom mindenre kiterjedő hedonizmusa a hanghasználat terén is a használót hozza előnybe. „Feltehetőleg a leggazdagabbak és a legerősebb társadalmak okozzák a legtöbb zajt” – mondja egy élő interjúban Murray Schafer. A csend pedig az életminőség megvásárolható és megvásárolandó faktorai közé sorolódik.

4. Szerzetesi csend

Egyfajta nyugati gondolkodás nem tud mit kezdeni, ha csend van. Zavaró tényezőnek, a kommunikáció bosszantó akadályának értelmezi.

7 Uo. 166. A zajcsökkentés hulláma nem túl nagy késéssel a közép- és kelet-európai régiót is elérte. Vö. Sławomir Łotysz (Lengyel Tudományos Akadémia) és Magdalena Zdrodowska (Jagello Egyetem): *The Noise and the City. Managing sound pollution in Warsaw in the 1930s*. Előadás a Central European Network for Sonic Ecology alakuló konferenciáján, a MOME szervezésében, 2018. novemberében.

8 Thompson, i. m. 167.

A magyar nyelvű rádiózásban is megfigyelhető, amit a nemzetközi gyakorlat régóta használ: az interjúalany mondatai, sőt a mondatokon belül a szavak sűrítve követik egymást, torlaszt képeznek. A szerkesztői/vágási gyakorlat része a szünetek eltávolítása, kettős haszon reményében. Egyrészt a kurzus szerint minél gyorsabb, „pergőbb” a műsor, annál nagyobb a „megtartási ráta” – a hallgató marad a csatormánál. Másrészt a megtakarított idő hasznosítható: eladható mint reklámfelület, vagy egyszerűen más műsor készül belőle.

Az észak-amerikai őslakos lakota törzs számára „a csend jelentőségteljes volt. A beszéd előtti csend terének megadása az igaz udvariasság jegyében történt, »a gondolat a beszéd előtt jön« szabályára figyelve. Szomorúság, betegség, halál vagy bármiféle balszerencse közepette, és a jelek és a nagyszerűek jelenlétében, a csend a tisztelet jele volt. A szavaknál hatalmasabb volt a lakotáknak a csend. [...] Dagályos szavak nem voltak részei a lakota udvariasságnak. A folyamatos beszélő gorombának és gondolatlanoknak minősült. Beszélgetés soha nem kezdődött hirtelenül, vagy sietősen.”⁹

A csend minden vallásnak, minden spiritualitásnak a központjában van: lényegéhez tartozik.

A Cluny bencés apátság felemelkedése és jelentősége a szerzetesrendekhez és általában a kolostori élethez tartozó keresztény értékek visszaállításához kapcsolódik a kései Karoling-korszakban. Nursiai Szent Benedek örökségét a 10. századra az általános politikai instabilitás, a folyamatos viking és egyéb portyázások, a szegénység, a kolostorok függősége a földesuraktól erőteljesen szétzilálta. Odó apát, akit halála után szentté avattak, 927-ben vette át Cluny vezetését Bernótól. Neki az alapító Aquitániai Vilmos herceg bocsátotta rendelkezésére 910-ben a birtokot. A „Cluny-reformok” elsősorban Odó nevéhez fűződnek. A koncepció az anyagi, tiszta, áhítattal teli életforma megvalósítása volt, makulátlan minta felmutatása a hívő közösségnek, egyszerűen annak demonstrálása, hogy az itt élő szerzetesek imáinak ereje felülmúlhatatlan, hiszen az igaz égi utat követik.

Az „angyali életforma” három pilléren, három erényen nyugodott, amelyeknek gyakorlásában a szerzetesek nem szűntek versengeni egymással. Az első a szexuális önmegtartóztatás, a bűnhöz vezető gondolatok és helyzetek teljes kerülése, ami épenséggel nem volt jellemző ez idő tájt. A második a zsoltározás, az éneklés általi ima. Ez lényegében a fő tevékenységet képezte – Cluny nem „termelő” apátság volt, lévén gazdasági háttere a főnemesi birtok. Ennek köszönhetően egyébként a testvérek az első erény gyakorlásában előnyt élveztek, mert a mindennapi élet nélkülözötte az interakciókat a helyi lakossággal.

9 Chief Luther Standing Bear, Lakota-Teton Sioux. <https://www.manataka.org/page76.html> (Utolsó letöltés: 2019. 03. 23.)

„A clunyiek által gyakorolt angyali mimézis harmadik kifejezése volt a leginkább újító jellegű és a legellentmondásosabb: a mély és áhítatos csend kultivációja” – írja Scott G. Bruce.¹⁰ A cél az emberi beszéd, a személyes verbális közlések teljes kizárása volt. A csend gyakorlata integráns részévé vált a Karoling-korszak kolostori életének. Szent Benedek Regulája is erre int: „Ne szeresd a sok beszédet” (RB 4,52); „...a hallgatás kedvéért néha még a jó beszédektől is tartózkodnunk kell” (RB 6,2); „...a hallgatás fontossága miatt a tökéletes tanítványok is ritkán kapjanak engedélyt még a jó, szent és épületes beszédre is” (RB 6,3). Ilyen mértékű alkalmazása azonban korábban nem volt a verbális önmegtartóztatásnak.

A mindennapi élet helyzetei mindazonáltal bizonyos fokú kommunikációt megköveteltek a barátoktól. Az ellentmondás feloldására sajátos módszert fejlesztettek ki: „A clunyiek a középkori monasztikus hagyomány egyik legeredetibb újítását vezették be: kézjelek néma beszédét, amelyek az emberi hangot helyettesítették a monostorban.” Megjegyzendő, hogy a kézjelek használatának a nemes cél mellett volt egy gyakorlati oka és haszna is. Az apátság hivatalos nyelve a latin volt, azonban a verbális praxis ezt nehezen tudta (volna) követni. Az újlatin dialektusok közötti átjárás sem volt problémamentes, de Clunybe érkeztek például német és angolszász anyanyelvűek is. Az írott latin pedig korántsem jelentett közös nevezőt. Nyelvi előképzőre sem szándék nem volt, sem mód nem nyílt.

A burgundiai apátság hatása és jelentősége a 10. és a 12. század között megsokszorozódott. Odó nem csak azt érte el, hogy az intézmény, kizárva a hűbériség veszélyeit, közvetlenül a pápához tartozzon, hanem a Clunyben kialakított modellt a „reform-monostori” mozgalom élére állította. Burgundiától, Franciaország más területeitől Itáliáig, Németországig, Canterburyig és az Atlanti óceánig 1000-nél több monostor tartozott a bencés kongregációhoz, amelynek élén a clunyi apát állt. A későbbiekben a beszéd kiiktatása és a jelnyelv nem csupán a bencés világban, hanem más szerzetesrendeknél is (ciszterciák, karthauziak stb.) elterjedt. Korabeli ábrázolások helyett leírások állnak rendelkezésünkre, Scott G. Bruce könyve például részletes írásos lexikont tartalmaz.¹¹

5. Mauna

„A májá – illúzió vagy káprázat –, amit semmi más nem tud lerombolni, tökéletesen elpusztul azáltal az elmélyült tevékenység

10 Bruce, Scott G.: *Silence and Sign Language in Medieval Monasticism. The Cluniac Tradition, c. 900–1200*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, 2007, 15.

11 Uo. 177.

által, amit *maunának* – csendnek nevezünk.”¹² „Most kezdjük a Yoga Nidra gyakorlását. [...] Tudatosítsd magadban a távoli hangokat. [...] Tudatosítsd a legtávolabbi hangot, amit hallasz. [...] Használd a hallásodat úgy, mint egy radart. Kutass ki távoli hangokat és kövesd őket néhány másodpercig.”

A Jóga Nidrá kezdő szinten viszonylag egyszerűen követhető metódus, amelyet mester irányításával szokás végezni. Evidens, hogy a résztvevő csendben van – hallgat. Aki megteremti a csendet, képessé válik megnyílni. A mester arra bízta a folyamat elején, amire John Cage és Murray Schafer: hallgass és add át magad.

A csendnek az indiai spirituális tradícióban mindent átfogó szerepe van. Sri Ramana Maharshi, akiben sokan az „Arunachala szentjét” tisztelik és követik, a tanításban gyakran élt a hallgatással. „Ezek a »néma tanítások« a formából kiáradó spirituális erőből állnak, olyan hatalmas erők, hogy tanításai legközvetlenebb és legfontosabb részének tartotta őket.”¹³ A módszernek Indiában hosszú hagyománya van. Legnevezetesebb képviselője Dakshinamurti, Shiva végső tudatosságát, értést és tudást képviselő manifesztációja. Dakshinamurti az Önvaló tapasztalatát csendjének erejével volt képes felkészült, tanult bölcseknek átadni.

A végső tapasztalat, az Önvalóval való találkozás a tradíció szerint beszéd útján csak áttételekkel jöhet létre. „*Hogyan emelkedik fel a beszéd? Először van az absztrakt tudás. Ebből emelkedik ki az ego, amely elindítja a gondolatot, majd az a kimondott szavakat. Tehát a szó az eredeti forrás dédunokája. Ha a beszéd hatást kelthet, döntsé el magad, hogy mennyivel erőteljesebbnek kell lennie a tanításnak a csenden keresztül.*”¹⁴ Maharshi tevékenységében a végső tudáshoz vezető stációk, állapotok, így a satsang (a guruval való szellemi egyesülés), az upadesa, a diksha legmagasabb formái a csend által nyilvánulnak meg. „*A csend a valódi upadesa (tanítás). A tökéletes upadesa. Csak a leghaladóbb kereső számára felel meg. A többiek nem tudnak teljes inspirációt nyerni belőle. Ezért nekik szavakra van szükségük az igazság kifejtéséhez. De az igazság a szavak fölött van.*” „*A Mauna (csend) a legjobb és a leghathatósabb diksha (beavatás). Ezt alkalmazta Sri Dakshinamurti. Az érintés, a nézés, etc. általi beavatások mind alsóbb rangúak. A csendes beavatás mindenkinek megváltoztatja a szívét.*”¹⁵

12 Maharshi, Sri Ramana: *The Collected Works of Sri Ramana Maharshi*, edited by Arthur Osborne, Rider & Co, London, 1972, 56.

13 Godman, David: *Be as You Are. The Teachings of Sri Ramana Maharshi*, Arkana, London, 1985, 105.

14 Uo. 107

15 Uo. 107.

6. Cage csendje, másodsor

„A maunára utalva, Sri Bhagavan ezt mondta: Négyféle csend van: a beszéd csendje, a szem csendje, a fül csendje, és az elme csendje. Csak az utolsó tiszta csend, és ez a legfontosabb.”¹⁶ John Cage így foglalja össze azt a folyamatot, amely a Zen buddhizmus szellemében való komponáláshoz vezette: „Suzuki azt mondta, a Zen azt kívánja tőlünk, hogy csökkentsük az ego aktivitását és növeljük azt az aktivitást, amely a teremtés többi részének elfogadására irányul. És ahelyett, hogy a Zen buddhizmus előírásainak formális ösvényét követném, nevezetesen keresztbe helyezett lábakkal ülnék, légzést végeznék és ehhez hasonlók, úgy döntöttem, a számomra megfelelő fegyelem az, ami iránt már korábban elköteleződtem, a zene készítése. És ezt olyan módon teszem, ami éppen olyan szigorú, mintha keresztbe tett lábakkal ülnék, nevezetesen a véletlen műveletek használata révén, és úgy, hogy a felelősségemet választások megtételéről kérdések feltételére helyezem át.”¹⁷ John Cage csendje a kiüresedés sajátos állapotát jelenti: a lecsendesített elme a fül megnyitásán keresztül nyilvánul meg.

16 Maharshi, i. m. 62.

17 John Cage szavait idézi: https://www.brainpickings.org/2012/07/05/where-the-heart-beats-john-cage-kay-larson/?fbclid=IwAR2nIbSADBYSy5YmIQeyQOOiYu18gI0tsNSkomkY_4Mvfnp7pfo2a4oOsTE (Utolsó letöltés: 2019. 03. 23.)